

Limba română literară veche în concepția lui G. Ivănescu

Cătălin Nicolau
Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași

In this paper we aim at presenting the way in which G. Ivănescu conceived of the old Romanian standard language. When studying it, the Romanian scholar is especially interested in the origin of our written language, whose coming into being is related to the rise of the Romanian aristocracy. Unlike other researchers, who underlined the idea of the Romanian written language originating in Muntenia, considering Coresi as its founder, G. Ivănescu establishes that the beginning of the Romanian writing is connected to the the 15th-century Maramureș and sustains that it is the rhotacistic texts that founded the tradition of Romanian writing.

Other aspects, considered essential by G. Ivănescu, have to do with the so-called written dialects (or literary dialects), which are characteristic of the Romanian standard language in the first part of its existence, as well as with the issue of enriching our written language.

Această lucrare este dedicată perioadei de început a limbii române literare, mai exact, etapei corespunzătoare culturii noastre vechi. Pentru început, trebuie dezambiguizată confuzia posibilă dintre perioada limbii române vechi (ca epocă a istoriei limbii române, în ansamblul ei, ca limbă istorică sau, în termeni coșerieni, în arhitectura ei¹) și epoca limbii literare vechi (o primă etapă a istoriei limbii literare). Limba română literară începe, după Ivănescu, în secolul al XV-lea, iar istoria ei este împărțită în două epoci: epoca limbii literare vechi și epoca limbii literare moderne. Tema acestui articol vizează cea dintâi epocă.

Limba literară veche este considerată limba în care au fost scrise vechile texte românești, adică acele texte care alcătuiesc literatura română veche. Apariția ei se leagă de ceea ce Ivănescu consideră epoca limbii române vechi (vezi *supra*). Această perioadă, cuprinsă între secolele al XIV-lea și al XVI-lea, aduce trei schimbări majore în planul societății românești, anume: întemeierea statelor feudale românești Țara Românească și Moldova, organizarea vieții mănăstirești și stratificarea socială, mai exact, apariția clasei aristocratice. Potrivit profesorului ieșean, acești trei factori istorico-sociali vor influența semnificativ apariția limbii române literare vechi și dezvoltarea acesteia în secolele următoare. Originea

¹ Utilizăm aici conceptul coserian de *arhitectură a limbii*, cu sensul de ansamblu de varietăți interne ale unei limbi istorice.

limbii române literare este plasată de Ivănescu în graiul aristocrației românești, clasă constituită în epoca întemeierii statelor feudale.

Diferențierea societății pe clase sociale, care înlocuiește regimul unic al obștilor sătești din secolele anterioare, are drept efect, după Ivănescu, apariția unor dialecte sociale. Acest lucru presupune că aristocrația concentrată în jurul voievodului și clerul și-au dezvoltat anumite particularități de grai, care se diferențiau parțial de graiul utilizat de clasa inferioară. Inițial, graiul aristocrației avea doar variantă de realizare orală, dar, potrivit lingvistului ieșean, începând cu secolele al XV-lea și al XVI-lea, el își va dezvolta și o variantă scrisă. Așadar, graiul aristocratic este considerat, la origine, tot un grai popular, vorbit.

După apariția variantei scrise, dialectul aristocratic cunoaște o evoluție divergentă, deosebindu-se tot mai mult de graiul vorbit de popor, în special sub aspect lexical și sintactic. Această diferențiere este dovedită de Ivănescu prin faptul că documentele slavo-românești din secolele al XIV-lea – al XVI-lea ilustrează anumite fapte de limbă română (toponime, antroponime și alte cuvinte românești) care nu se pot explica prin graiul popular din regiunea respectivă, ci doar prin limba aristocrației.

Una din problemele principale ale limbii literare vechi este considerată cea a originii sale, aspect pe care Ivănescu îl dezvoltă în numeroase studii. Cum începutul limbii noastre de cultură coincide cu apariția primelor texte scrise, se pune problema factorilor care au dus la începutul scrisului în limba română. Cel mai vechi text românesc care s-a păstrat este scrisoarea lui Neacșu din Cîmpulung, adresată judeului Brașovului, din 1521. În afară de acesta, primele texte românești de o anumită întindere au fost cele religioase. Dintre ele, cele mai vechi texte care s-au păstrat pînă astăzi sînt cele rotacizante, pe care filigramele le plasează în secolul al XVI-lea. Majoritatea cercetătorilor sînt de acord că acestea ar fi copii ale unor texte mai vechi, traduse în secolul al XV-lea. De aceea, Ivănescu consideră că istoria limbii române literare începe, de fapt, în secolul al XV-lea.

În ceea ce privește cauzele care au stat la baza inițiativei traducerii acestor texte, Ivănescu analizează cîteva teorii existente, precum teoria influenței husite, susținută de specialiști ca N. Iorga, I. Bianu, I. A. Candrea, S. Pușcariu, N. Drăganu (pînă în 1938), cea a influenței luterane, argumentată de Ov. Densusianu și Al. Rosetti și ipoteza nevoilor didactice (pentru pregătirea preoților). Dintre acestea trei, Ivănescu o acceptă pe cea din urmă, susținută de Ștefan Ciobanu. Potrivit acesteia, primele traduceri religioase erau folosite drept cărți didactice pentru pregătirea preoților în slava bisericească. Această idee se bazează pe faptul că primele texte prezentau la început textul slav, alternat cu cel românesc (*Psaltirea voronețeană*, *Apostolul*). Alt argument în sprijinul acestei teorii este faptul că și în Boemia sau în Polonia apar între secolele al XIII-lea și al XV-lea cărți latino-cehe și latino-polone, care erau folosite ca „manuale de învățămînt

clerical și juridic” (Ivănescu 2000: 516), iar Maramureșul era singura regiune în care influența polonă putea fi suficient de puternică. Ivănescu consideră că traducerea textelor rotacizante se va fi făcut de către călugării de la Mănăstirea Sf. Arhangel Mihail din Peri, cea mai importantă mănăstire din Maramureș, care, după ce fusese scoasă de sub autoritatea episcopatelor poloneze, a devenit un centru de cultură ortodoxă, care funcționa și ca școală teologică pentru pregătirea preoților. Pentru aceasta, călugării de acolo vor fi adoptat procedeul textelor bilingve și metoda de predare a limbii bisericești de la cehi și de la poloni.

Aceste texte reprezintă, așadar, potrivit lui Ivănescu, primele traduceri în limba română, astfel încât ele au întemeiat o tradiție a limbii române scrise, ce poate fi urmărită în secolele al XVI-lea – al XVIII-lea pe întreg teritoriul dacoromân. Textele rotacizante au exercitat o puternică influență asupra limbii române scrise din toate țările române, manifestată printr-o serie de elemente maramureșene care au fost impuse limbii române literare vechi: „limba textelor rotacizante, ca primă formă a limbii literare românești, a exercitat o influență covârșitoare asupra limbii literare românești din epoca veche care i-a succedat, și, prin aceasta, asupra întregii limbi literare românești” (Ivănescu 2000: 572). În ceea ce privește grafia și ortografia, aceste texte au fost scrise în alfabetul chirilic folosit în manuscrisele slave din secolele al XV-lea și al XVI-lea, mai exact, este vorba de așa-numita grafie semiuncială. Alfabetul chirilic va fi fost preluat de români de la bulgari în secolul al XII-lea.

Prin intermediul textelor rotacizante, dialectul literar rotacizant se va fi răspândit pe teritoriul dacoromânesc, mai ales, în Ardeal și Crișana: textele rotacizante au circulat în aceste provincii, unde au fost copiate și adaptate limbii vorbite de acolo. Copiile erau făcute de nerotacizanți ca popa Bratul și diaconul Coresi. Aceștia nu au păstrat intactă limba rotacizantă, ci au operat o serie de modificări, adaptând limba textelor rotacizante la dialectul muntenesc, care era vorbit și în sudul Ardealului, în regiunea Sibiu-Brașov. Întrucât limba muntenească a fost răspândită prin tipar, cercetători ca P. V. Haneș, Al. Rosetti, I. Bianu sau N. Cartoian au considerat că limba română literară actuală începe cu limba lui Coresi, pe fondul căderii în desuetudine a limbii textelor rotacizante; cu alte cuvinte, ei îl consideră pe Coresi întemeietorul limbii noastre de cultură.

Concepția lui Ivănescu este că diaconul Coresi nu este fondatorul limbii literare actuale, ci el folosește limba care era deja utilizată de boierii și orășenii munteni, deci el a preluat-o de la aceștia. Această limbă conținea elemente rotacizante, ceea ce plasează influența textelor maramureșene asupra boierilor munteni înainte de 1521. Și labialele intacte ale limbii literare muntenești sînt considerate de profesorul ieșean tot o influență a textelor rotacizante.

În ceea ce privește modul în care s-a produs această influență, Ivănescu consideră că ea a acționat prin intermediul preoților români din Șcheii Brașovului, care aveau relații cu sașii și cu boierii munteni. Ea începe spre sfîrșitul secolului al

XV-lea, deci înainte de Coresi, și arată că primele texte românești au fost scrise în graiul rotacizant maramureșean și că ele au fost luate ca model de români din sudul Ardealului și din Țara Românească. Această influență maramureșeană asupra scrisului muntenesc demonstrează că traducerea textelor religioase în dialectul rotacizant din Maramureș nu s-a făcut în secolul al XVI-lea, cum consideră Densusianu și Rosetti, ci înainte de 1521.

Dialectul rotacizant, deși a constituit prima limbă literară a românilor, spre sfârșitul secolului al XVI-lea, și-a pierdut unele particularități, printre care și rotacismul. Acest lucru nu a însemnat însă disoluția sa, ci acesta și-a menținut în continuare individualitatea, suferind unele modificări fonetice. Ivănescu subliniază, cum am arătat mai sus, că dispariția rotacismului nu s-a datorat bazei de articulație, deci nu s-a realizat pe cale fonetică, ci psihică, fiind un fenomen de analogie. Practic, vorbitorii rotacizanți au renunțat la rotacism, sub influența graiurilor nerotacizante imediat vecine din sudul lor (graiurile crișene)². Acest împrumut de către maramureșeni al formelor nerotacizante s-a realizat, după Ivănescu, pe fondul pierderii prestigiului graiului rotacizant al maramureșenilor, în raport cu graiurile din restul Crișanei și din Ardealul propriu-zis³.

După cum s-a sugerat deja mai sus, în concepția lui Ivănescu, limba română literară veche nu este unitară, ci prezintă diferențieri regionale, apărând sub forma așa-numitelor dialecte literare. Această idee a existenței mai multor variante literare regionale în epoca veche se opune celei bazate pe concepția unei limbi literare unitare. Se mai vorbise despre dialecte literare (chiar dacă nu se utilizase această denumire) și anterior⁴, însă Ivănescu a fundamentat și ilustrat în mod convingător această concepție, astfel încât, ulterior, teoria dialectelor literare a căpătat din ce în ce mai mulți adepți. Cercetători ca Ibrăileanu, Haneș, Bianu sau Cartoianu au considerat că limba literară veche avea caracter unitar și era identificată cu limba lui Coresi și a scriitorilor munteni care au urmat. Ivănescu a replicat acestor specialiști că „nu se poate vorbi pentru epoca feudală de o normă a limbii scrise unică pe tot teritoriul dacoromânesc, normă către care ar fi tins scriitorii din toate regiunile ...” (Ivănescu 2000: 575). În epoca veche, limba noastră literară era, prin urmare, diferențiată dialectal: nu exista o singură limbă literară unitară, ci mai multe dialecte literare. Aceasta presupune existența unor conștiințe lingvistice diferite de la o regiune la alta, care coexistau totuși, cu

² În teza sa de doctorat, *Problemele capitale ale vechii române literare*, Ivănescu afirmase că rotacismul a caracterizat întreaga Crișană și întreg Maramureșul; în *Istoria limbii române*, el limitează această arie rotacizantă doar la nordul Maramureșului și la unele regiuni din Crișana.

³ Ivănescu este aici influențat de teoria lui A. Meillet, potrivit căreia împrumutul se datorează întotdeauna faptului că graiul împrumutat are întotdeauna mai mult prestigiu decât cel care împrumută.

⁴ Vezi, de exemplu, și I. Gheție, *Introducere la Baza dialectală a românei literare*.

conștiința unui sistem lingvistic unitar pentru toți dacoromânii.⁵ Ivănescu își susține și această idee cu argumente de ordin social, afirmând că, așa cum în epoca feudală exista „o fragmentare din punct de vedere economic și politic”⁶ (Ivănescu 2000: 576), era normal să existe și o diferențiere de ordin lingvistic. În plus, și celelalte limbi literare europene au existat la început sub forma a mai multor dialecte literare, așa că româna nu putea face excepție.

După cum s-a afirmat deja, ideea fragmentării dialectale a limbii literare vechi nu a fost susținută doar de Ivănescu, ci ea a fost sprijinită și de alți cercetători. Unul dintre aceștia a fost Ion Gheție, care a preferat să le denumească folosind sintagmele *variantă regională* (sau *realizare regională*) a limbii literare (Gheție 1975: 71). În concepția acestuia, variantele regionale literare reprezintă „realizările în care și prin care există limba literară” (Gheție 1975: 72). Exact ca în cazul unei limbi literare unitare, Gheție precizează că la baza fiecăreia dintre aceste variante literare stă un sistem de norme cu valabilitate regională, la nivelul cărora se realizează opoziția dintre diferite dialecte ale limbii scrise. Astfel, prin variantă regională a limbii literare, cercetătorul înțelege „o realizare regională a limbii literare, care presupune existența unui sistem mai mult sau mai puțin coerent de norme și se opune cel puțin unei alte realizări regionale a limbii respective” (Gheție 1975: 74). Gheție consideră că limba literară veche există „numai virtual, în fondul lingvistic comun al variantelor literare” (Gheție 1975: 73). Se sugerează, așadar, acceptarea, pe de o parte, a unei componente ce diferențiază aceste dialecte literare, asigurându-le specificitatea regională, și, pe de altă parte, a unei „zone comune” a acestora. Precizăm că și Ivănescu acceptă această serie de trăsături comune a dialectelor literare în epoca veche, pe care le atribuie în special influenței exercitată de dialectul literar maramureșean asupra celorlalte, prin intermediul textelor rotacizante. Ion Gheție este și el, așadar, un susținător al teoriei dialectelor literare, arătând că, dacă acestea nu ar fi existat, nu ar fi avut ce să se unifice în secolul al XIX-lea (Gheție 1975: 74).

Pentru epoca veche, Ivănescu identifică următoarele dialecte literare: dialectul crișean-maramureșean, rotacizant până în secolul al XVI-lea, dialectul bănățean, dialectul muntenesc și dialectul moldovenesc, cărora le este adăugat dialectul ardelean, utilizat la sud de Mureș.

Dialectul crișean-maramureșean este ilustrat de textele rotacizante din secolul al XVI-lea. Se admite că acest dialect își are, de fapt, începuturile în secolul anterior, când se vor fi făcut primele traduceri religioase în limba română. Realizarea acestora a fost motivată de necesitatea pregătirii clericilor. Dialectul literar rotacizant a fost folosit în Ardeal și Maramureș timp de două secole, adică

⁵ Deși conștientizau că au norme lingvistice diferențiate pe regiuni, românii aveau intuiția că variantele scrise utilizate de ei aparțineau aceleiași limbi.

⁶ Lingvistul se referă la faptul că românii locuiau atunci în state diferite.

pînă în secolul al XVII-lea, ultimul text care îl ilustrează fiind de proveniență ardelenescă: este vorba de o scrisoare din regiunea Bistriței, datată în 1634.

Principala sa particularitate lingvistică (mai exact, fonetică) este rotacismul lui *-n-* intervocalic, de unde și denumirea de rotacizant. În legătură cu localizarea lui, Ivănescu afirma în *Problemele capitale* că el „cuprindea toată regiunea de la Nord de Mureș și de la Vest de linia Alba Iulia-Dej și Maramureșul întreg” (Ivănescu 1947: 86). În *Istoria limbii române* însă, această arie de acoperire este limitată la doar cîteva zone din Maramureș și din Crișana. Varianta actuală a fostului dialect rotacizant acoperă doar valea Crișurilor și a Someșului inferior.

Dialectul maramureșean este identificat cu o categorie de texte religioase ardelenene, care prezintă majoritatea trăsăturilor lingvistice ale dialectului rotacizant, mai puțin rotacismul; este vorba de fragmente de *Apostol* și *Cazanie* descoperite de N. Iorga, *Codicele Todorescu* și *Codicele Martian*. Ivănescu își pune problema includerii acestor texte între cele rotacizante sau nu. Acceptarea lor ar duce la modificarea teritoriului dialectului rotacizant, însă neacceptarea lor, pe de altă parte, ridică problema identificării zonelor în care să fie plasate aceste variante. Ivănescu este de părere că aceste texte ar trebui plasate în Ardealul propriu-zis, în sud-estul dialectului crișean-maramureșean, în nordul dialectului muntenesc, între regiunea Crișurilor, Maramureș și o linie între nordul Sibiului și Brașovului și Mureș. Se admite, prin urmare, posibilitatea ca o parte din textele scrise pe acest teritoriu să nu fie rotacizante. Dintre particularitățile acestui dialect se pot aminti:

- după labiale, *é + n* (+ cons.) + *e* nu devine *í* întotdeauna (*mene, mente*);
- *e, i* se mențin neschimbați cînd urmează după *r(r)* (*reu, urescu, riu, țeriră, țerînă*);
- prezența africatelor *dz* (*dzuă, dzise*) și *ğ* (*ğudeț*);
- antepunerea articolului feminin singular de genitiv-dativ (*a ei noastre credință*);
- elemente lexicale precum: *curund* ‘curînd’, *mainte* ‘mai înainte’ (folosit cu sens temporal), *îmmă* ‘mamă’, *sem, seși* ‘sîntem, sînteți’, *sîmtu/ simtu* ‘sînt’, *nece/ nice dinioară/ dănăoară* ‘niciodată’, *să* ‘dacă’ etc.

Dialectul ardelean corespunde zonei din partea de sud a Mureșului și este înrudit cu dialectul maramureșean. Existența sa este explicată prin migrații de populație de la nord la sud de Mureș. Dialectul ardelean înlocuiește vechiul dialect rotacizant în prima jumătate a secolului al XVII-lea, rămînînd singurul dialect literar utilizat în nordul și centrul Ardealului, inclusiv în zona Crișurilor și în Maramureș. El prezintă două mari varietăți: una ilustrată de cărțile tipărite la Bălgrad în secolul al XVII-lea (*Noul Testament* al lui Simion Ștefan) și alta, specifică regiunii de nord, fostă rotacizantă, caracteristică centrului Ardealului și sudului Crișanei. Prima variantă se caracterizează prin formele cu epenteză *cîne, pîne*, africata *ğ*, dar fricativa *ž* în loc de *đ*. Varianta nordică prezintă formele *cîne,*

pîne și africata *ḡ*. Se observă, așadar, o apropiere a variantei sudice de dialectul muntenesc, în teoria lui Ivănescu, în timp ce graiul nordic pare mai conservator, păstrînd mai multe elemente ale secolului al XVI-lea. Nu se poate vorbi însă de o identificare între varianta sudică și graiul muntenesc, mai ales din cauza păstrării africatei *ḡ*. Secolul al XVIII-lea va aduce un mare număr de elemente populare în dialectele literare ardelean și bănățean.

Dialectul muntenesc corespunde teritoriului Munteniei și sudului Ardealului, adică regiunii Sibiu-Brașov. Este atestat începînd cu prima jumătate a secolului al XVI-lea (fiind ilustrat și în *Scrisoarea* lui Neacșu din 1521), cu posibilitatea să fi început în secolul anterior. Din punct de vedere lexical și gramatical, se aseamănă foarte mult cu graiul rotacizant, însă se deosebește de acesta din urmă prin cîteva particularități de ordin fonetic:

- *ž* în loc de *ḡ* provenit din lat. *g* și *d + ĭ, ě + ó, ú* și lat. *j + ó, ú* și *z* în loc de *dz*, provenit din lat. *d + ĭ, g, d + ĭ, ě + é, á* (Ivănescu 1947: 90);
- epenteza lui *ĩ* între *î* și *n + e, i* (*cîine, pîine*);
- velarizarea lui *e* precedat de labială și urmat în silaba următoare de *șă, șî, žă, žî* (*cămașă, bășică*);
- velarizarea lui *ě* din diftongul *ěa*, precedat de *š, ž* și urmat în silaba următoare de *e, i* sau de un sunet muiat (*šade, șapte, șarpe; žale, služaște, îngrižaște*);
- formele *dzi, drept, dreptate, a îndrepta, acum, judecată, unde, curînd, deaca* (*deacă, dacă*), *frumuseațe* (Ivănescu 1947: 115).

Pe parcursul secolelor al XVI-lea și al XVIII-lea, el va suferi modificări care îl vor îndepărta din ce în ce mai mult de dialectul rotacizant, astfel încît în secolul al XIX-lea, el ajunge să se impună drept limbă literară unică, care își păstrează acest statut pînă astăzi. Teritoriul pe care era utilizat cuprindea Oltenia, Muntenia și sudul Ardealului, pînă la Sibiu și Brașov.

Ivănescu constată că dialectul moldovenesc este atestat prin texte începînd cu jumătatea secolului al XVI-lea. Pînă în jurul anului 1600, el coexistă cu un amestec de dialect rotacizant și moldovenesc în partea de nord-vest a Moldovei. În perioada secolelor XVI-XVII, are numeroase particularități în comun cu dialectul ardelenesc, însă se distinge de acesta doar la nivel lexical. Ivănescu distinge două etape în evoluția sa: prima, între secolul al XVI-lea și începutul secolului al XVIII-lea, iar a doua, din secolul al XVIII-lea pînă astăzi, foarte asemănătoare cu limba literară actuală. Cel din prima fază se aseamănă aproape la perfecție cu dialectul literar utilizat în secolele XVI-XVII în Maramureș și în nordul Ardealului, exceptînd rotacismul. Între particularitățile sale:

- africata *ḡ* în loc de *ž* provenit din lat. *g* și *d + ĭ, ě + ó, ú* și *j + ó, ú* și *j + ó, ú*;
- *dz* în loc de *z*, provenit din lat. *d + ĭ, g, d + ĭ, ě + é, á*, precum în cazul graiurilor rotacizant și ardelenesc;

- fonetismul *î* în *pîne, mîne, cîne*;
- formele *acmu, curund, drept, dreptate, dzua, gudeț, gice* ‘zice’, *simtu* ‘sînt’;
- pronumele „de reverență”: *dumneata, dumitale, dumnealui, dumisale*, cărora li se adaugă niște pronume ieșite din uz: *dumilor voastre, dumilor sale*; acestea din urmă vor dispărea în a doua fază.

Faza a doua se caracterizează prin formele *acum, frumusețe, drept, dziua*.

Scriitorii moldoveni ce aparțin primei faze, Varlaam, Dosoftei, Dimitrie Cantemir se abat de la aceste norme uneori. În *Cazania* lui Varlaam apar formele cu epenteză *cîne, pîne, mîne*. Prezența acestor forme este explicată prin faptul că Varlaam a luat ca model de limbă scrisă dialectul ardelean utilizat pe valea Crișurilor, unde, de asemenea, există *i* epentetic, dovadă fiind prezența formelor hipercorecte *rămîne, tăține-său*. Această adoptare a graiului ardelean în Moldova reprezintă un pas către unificarea limbii noastre literare: moldovenii încep să scrie *îi* în loc de *î*, întocmai ca o parte din ardeleni și ca muntenii.

Ca și dialectul muntenesc, și acesta va evolua divergent de graiul rotacizant în prima jumătate a secolului al XVIII-lea. Dialectul moldovenesc este utilizat pînă în secolul al XIX-lea, cînd este înlocuit cu limba literară unică.

Dialectul bănățean este folosit în Banat, Țara Hațegului și Orăștie (Ivănescu 1947: 90) și se aseamănă cu dialectul rotacizant, mai puțin în privința rotacismului:

- există *ğ* în loc de *ž* și *dz* în loc de *z*;
- coexistă variantele *-îne/ -îîne, -îni/ -îîni; șase, șapte*;
- de asemenea, se păstrează *ń* în cuvinte precum *întîńu, cuńu* etc.;
- pătrunderea unui fenomen popular: înlocuirea lui *ğ* cu *ž* uneori (*leže, dežet*) (acest fenomen este specific Crișanei);
- începînd cu a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, *un* apare ca *mn* (*scamn*)

Dialectul bănățean este atestat în texte începînd cu a doua jumătate a secolului al XVI-lea (*Palia* de la Orăștie), iar evoluția sa ulterioară este strîns legată de cea a dialectului ardelenesc.

Problema stabilirii dialectelor literare nu este considerată de Ivănescu una simplă: granițele dintre dialecte nu sînt ușor de stabilit, ele nefiind clar demarcate, mai ales dacă sînt studiate diacronic (în decursul secolelor al XVI-lea – al XIX-lea). În plus, apar numeroase interferențe între particularitățile diferitelor graiuri literare: dialectul ardelenesc cu cele moldovenesc și bănățean. În aceste condiții, Ivănescu consideră potrivită împărțirea vechii române literare în două mari varietăți: o varietate nordică, ce cuprinde graiurile ardelenesc, moldovenesc și bănățean, și una sudică, ce include dialectele folosite în Muntenia și Oltenia. Abia începînd cu secolul al XVIII-lea, o dată cu o influență puternică din partea elementelor populare asupra limbii scrise, se conturează patru dialecte literare

bine individualizate între ele: muntenesc, moldovenesc, ardelenesc și bănățean. Cu toate acestea, și în această etapă, Ivănescu remarcă anumite afinități interdialectale, însă ele nu coincid cu cele din secolele anterioare. Se poate distinge acum, pe de o parte, un dialect muntenesc, utilizat în Muntenia, Oltenia, Banat și Ardeal, și, pe de altă parte, un dialect moldovenesc. Așadar, dacă prima împărțire a dialectelor se făcea pe orizontală, aceasta din urmă se face pe verticală. Această ultimă unificare este valabilă mai ales pentru secolul al XIX-lea, când va începe și o înlocuire parțială a dialectului moldovenesc cu cel muntenesc. Răspândirea dialectului muntenesc s-a făcut mai mult sub aspect fonetic și la nivelul formelor gramaticale.

Ivănescu atrage atenția că dialectele literare nu sînt pure, ci adesea reprezintă un amestec de trăsături proprii cu particularități ale altor dialecte. În unele texte, precum tipăriturile coresiene sau *Palia* de la Orăștie, este ilustrat un amestec al formelor dialectale. De regulă, apar elemente specifice dialectului în care a fost scris textul original și particularități ale limbii copistului sau tipografului. De exemplu, textele popei Grigorie prezintă pe lângă trăsături rotacizante și forme specific munteneste. Ca principiu metodologic, Ivănescu este de părere că, atunci când se analizează un text, ar trebui să se ia în calcul nu influența altor dialecte, ci în special acele particularități care persistă și caracterizează în măsura cea mai mare un anumit dialect literar.

Așadar, se poate vorbi de o anumită „dualitate” dialectală a textelor vechi, un fapt ce îngreunează cercetarea acestora. Un text tipărit sau copiat reflectă două dialecte literare: în primul rînd graiul regiunii în care este tipărit sau copiat, indicat de particularitățile de ordin fonetic consecutive, și, în al doilea rînd, dialectul în care a fost scris inițial textul, dialect sugerat de acele „scăpări” ale editorului tipograf. De exemplu, un text tipărit de Coresi prezintă forme tipic munteneste, întrucît a fost transpus, adaptat la acest grai. Adaptarea s-a realizat în special la nivel fonetic și în mai mică măsură la nivel gramatical și lexical. Cu toate acestea, într-un asemenea text mai pot apărea, de pildă, fonetisme *ğ* în loc de *ž*, însă aceasta doar în mod accidental. Așadar, putem vorbi de un „uz predominant” și de unul „în minoritate” (Ivănescu 1947: 97). Cel dominant este al copistului sau al editorului, iar celălalt îi aparține modelului original. Acest fenomen indică existența unei conștiințe lingvistice ce diferă de la o regiune la alta, chiar și în epoca veche. Dialectul original al textului este transpus în dialectul nativ, „de acasă” al copistului/ editorului. Acest fapt nu este general valabil. Există și situații în care un text este copiat cu tot cu particularitățile sale inițiale păstrate. Un exemplu este popa Grigorie din Măhaci, care copiază textul menținîndu-i și elementele originale. Deși graiul său era rotacizant, textele pe care le-a copiat nu prezintă rotacism.

Ivănescu susține că în secolul al XVIII-lea se continuă apropierea dialectelor ardelean, bănățean și moldovenesc de graiul muntenesc. La nord de Mureș și în

Banat *ğ* este înlocuită cu *ž* și o serie de alte particularități muntenești trec în limba scrisă. Dialectul bănățean trece printr-o fază latinizantă, datorită scriitorilor latiniști din generația lui Petru Maior. De asemenea, se produce o fuziune între dialectele bănățean și ardelean. Și în Moldova există o tendință de apropiere de normele muntenești: deși se mențin africaterile *ğ* și *đ*, se utilizează formele *acum*, *așa*, *curînd*. Unificarea deplină a limbii române literare are loc, însă, abia în secolul al XIX-lea.

Un alt aspect „capital” al limbii literare vechi se referă la îmbogățirea ei cu termeni noi, ceea ce implică dezvoltarea posibilităților și a mijloacelor ei de expresie, și diversificarea ei stilistică. Îmbogățirea limbii noastre de cultură nu caracterizează doar limba modernă, ci este un proces îndelungat, care începe încă din epoca veche și ea se datorează necesității unor termeni pentru denumirea unor noi noțiuni, în special terminologie științifică și filozofică.

Este cunoscut faptul că în epoca limbii vechi se fac împrumuturi din alte limbi de cultură, mai ales din cele vecine, deci est-europene. Majoritatea se fac din slava bisericească și literară. Din secolul al XVII-lea, se fac și din latină și greacă, urmînd să se intensifice în prima jumătate a secolului următor. Coresi este cel care începe tradiția împrumuturilor: el preia numeroase cuvinte din slava literară, pe care le introduce în limba scrisă. Însă cele mai multe elemente slave pur literare pot fi găsite în *Cazania* lui Varlaam: *blagocestiv*, *bođ* „zeu”, *ciudesă* „minune”, *iștelenie* „vindecare”, *liubov* „iubire” etc., unele dintre ele fiind preluate și de Dosoftei. La Simion Ștefan, apar neologisme de origine greacă veche și latină. În epoca lui Constantin Brâncoveanu și a lui Dimitrie Cantemir, se îmbogățeste considerabil terminologia neologică de origine greacă și latină, la care se adaugă și o terminologie de proveniență turcească. După 1700, se înregistrează o influență rusească în Moldova și una germană în Ardeal. Influența latină se exercită în această epocă fie direct, prin latina folosită în Ungaria, Transilvania și Polonia, fie indirect, prin filieră maghiară și polonă.

Terminologia filozofică apare din secolul al XVI-lea datorită unor traducători care creează în limba literară rotacizantă cîțiva termeni culți pentru redarea unor termeni filozofici din textul grecesc ex. *desfîrșit* „desăvîrșit”, „perfect”. În general, pînă la mijlocul secolului al XVII-lea în limba literară apăreau puțini termeni culți pentru desemnarea noțiunilor filozofice din teologie, de exemplu *fire* „substanță”, „esență”. Abia în a doua jumătate a acestui secol se îmbogățeste terminologia filozofică și științifică prin traducerea în română a unor lucrări de teologie și morală. După Ivănescu, Dosoftei are meritul de a fi îmbogățit limba scrisă cu termeni noi, el reformînd parțial și terminologia religioasă. De exemplu, el îl înlocuiește pe *fire* „esență” cu *fîință*, care există pînă astăzi în textul *Crezului*. Alt rol important în dezvoltarea lexicului îl are Dimitrie Cantemir, care îmbogățeste și mai mult terminologia filozofică din cărțile teologice. În același timp, se creează și o terminologie științifică, matematică și gramaticală.

Tot de epoca veche este legat și începutul poeziei culte românești, deci și al limbajului poetic cult. Cea mai importantă operă poetică este *Psaltirea în versuri* a lui Dosoftei (1673). Acesta a încercat să creeze un „stil popularizant în poezie” (Ivănescu 2000: 592), adică a luat ca model metric poezia populară.

Așadar, limba literară veche se prezintă în această epocă diferențiată dialectal, pe provincii. Cu toate acestea, încă din acest stadiu incipient al existenței ei, încep să apară fenomene (ca neologizarea sau „trecerea” unor particularități lingvistice dintr-un dialect în altul), care anticipă tendințele din epoca modernă.

Bibliografie

- Coseriu, E., *Introducere în lingvistică*, traducere de Elena Ardeleanu și Eugenia Bojoga, Editura Echinox, Cluj, 1999.
- Coseriu, E., *Lecții de lingvistică generală*, traducere din spaniolă de Eugenia Bojoga, ARC, Chișinău, 2000.
- Gheție, Ion, *Baza dialectală a românei literare*, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, 1975.
- Ivănescu, G., *Istoria limbii române*, Junimea, Iași, 2000.
- Ivănescu, G., *Problemele capitale ale vechii române literare*, în „Buletinul Institutului de Filologie Română”, vol. XI-XII, Iași, 1947, p. 1-412.